Nyaya kosha of MM Bhimacharya Jhalkikar

The text can be downloaded here: https://archive.org/details/EnlB_nyaya-kosha-or-dictionary-of-technical-terms-of-indian-philosophy-mm-bhimacharya-jhalkikar-1928/page/n347/mode/2up

References for the word ‘jiva’ as per various darshanas:

p.294 of the book:

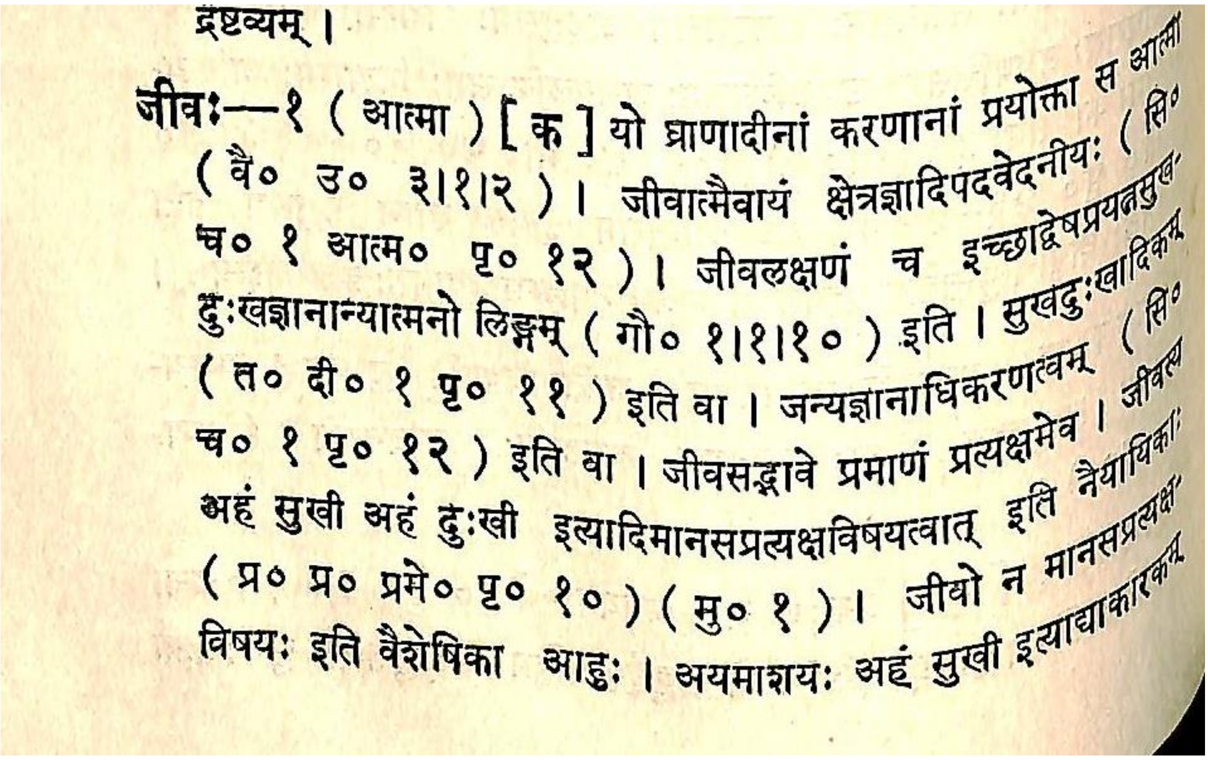

द्रष्टव्यम् ।

जीवः—१ (आत्मा) [क] यो घ्राणादीनां करणानां प्रयोक्ता स आत्मा (वैं० उ० ३।१।२)। जीवात्मैवायं क्षेत्रज्ञादिपदवेदनीयः (सि० च० १ आत्म० पृ० १२)। जीवलक्षणं च इच्छाद्वेषप्रयत्नसुखदुःखज्ञानान्यात्मनो लिङ्गम् (गौ० १।१।१०) इति । सुखदुःखादिकम् (त० दी० १ पृ० ११) इति वा । जन्यज्ञानाधिकरणत्वम् (सि० च० १ पृ० १२) इति वा । जीवसद्भावे प्रमाणं प्रत्यक्षमेव । जीवस्य अहं सुखी अहं दुःखी इत्यादिमानसप्रत्यक्षविषयत्वात् इति नैयायिकाः (प्र० प्र० प्रमे० पृ० १०) (मु० १)। जीवो न मानसप्रत्यक्षविषयः इति वैशेषिका आहुः । अयमाशयः अहं सुखी इत्याद्याकारकम्

Contd in next page….

योग्यविशेषगुणयोगेनैवात्मनः (जीवस्य) प्रत्यक्षम् न तु केवलम् अहम् इत्याकारकम् इति (त० व० प्रमाणपरि० ३ श्लो० ५१) (मु० १ आत्म० पृ० १०७) (वै० ३।२।१८) (भा० प० श्लो० ५०)। जीवस्य प्रत्यक्षत्वे विप्रतिपत्तौ तु अनुमानमेव इन्द्रियार्थभिन्नस्य जीवस्य सद्भावे प्रमाणम्। तत्र लिङ्गमुच्यते। प्राणापाननिमेषोन्मेषजीवनमनोगतीन्द्रियान्तरविकाराः सुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नाश्चात्मनो लिङ्गानि (वै० ३।२।४)। सुषुप्तिदशायामपि प्राणापानयोरूर्ध्वाधोगत्योरनुकूलं प्रयत्नान्तरम् जीवनयोनिरूपम् अस्त्येव इति। एवम् निमेषोन्मेषावपि शरीराधिष्ठातारमनुमापयतः इत्यादि (वै० उ० ३।२।४)। आत्मेन्द्रियार्थसंनिकर्षाद्यन्निष्पद्यते तदन्यत् (वै० ३।१।१८)। इच्छा प्रणिधानम् प्राणापानौ निमेषादिः क्षतसंरोहणम् इत्यादीनि लिङ्गानि आत्मानम् (जीवात्मानम्) गमयन्ति (त० व० श्लो० २-१४ पृ० १३८) (भा० प० श्लो० ४८-५१)। इन्द्रियार्थप्रसिद्धिरिन्द्रियार्थेभ्योर्थान्तरस्य हेतुः (वै० ३।१।२)। अनुमानप्रयोगस्तु रूपादिसाक्षात्कारो द्रव्याश्रितः गुणत्वाद्रूपवत् इत्यनुमानेनेतरबाधसहकृतेनात्मनः सिद्धिः (वै० वि० ३।१।२)। प्रसिद्धिः क्वचिदाश्रिता कार्यत्वात् घटवत् गुणत्वाद्वा क्रियात्वाद्वा। सा च प्रसिद्धिः करणजन्या क्रियात्वात् छिदिक्रियावत्। यच्च प्रसिद्धेः करणं तदिन्द्रियम्। तच्च कर्तृप्रयोज्यम् करणत्वात् वास्यादिवत्। तथा यत्रेयं प्रसिद्धिराश्रिता यो घ्राणादीनां करणानां प्रयोक्ता स आत्मा (वै० उ० ३।१।२)। बुद्ध्यादयः पृथिव्याद्यष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रिताः पृथिव्याद्यष्टद्रव्यानाश्रितत्वे सति गुणत्वात् यस्तु पृथिव्याद्यष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रितो न भवति नासौ पृथिव्याद्यष्टद्रव्यानाश्रितो गुणो भवति यथा रूपादि इति केवलव्यतिरेक्यनुमानम् (त० भा० प्रमेय० पृ० २५)।
[ख] इन्द्रियाद्यधिष्ठाता। इन्द्रियाणां शरीरस्य च परंपरया चैतन्यसंपादक इत्यर्थः (मु० १ आत्म० पृ० ९६)। तन्त्रान्तरे तु इन्द्रियाणामधिष्ठात्र्यो देवता उक्ताः। ता यथा दिग्वातार्कप्रचेतोश्विवह्नीन्द्रोपेन्द्रमित्रकाः इति (शारदाति०)। वैकारिका दिगाद्याश्च

चन्द्रेणैकादश स्मृताः। इन्द्रियाणामधिष्ठातृदेवास्ते सात्त्विका मताः॥ इति पदार्थादर्शे (वाच०)। [ग] बन्धमोक्षयोग्यः (सि० च० १ पृ० १२)। [घ] शरीरसापेक्षज्ञानवान् (प्र० प्र० प्रमेय० पृ० १०)। [ङ] अनित्यज्ञानवान् (त० कौ० १ पृ० ३)। यथा हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता अनेनैव जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि (छा० ६।३।२ इत्यादौ)। [च] बादरायणाचार्यास्तु एवं पञ्चविधं लिङ्गं त्रिवृत् षोडशविस्तृतम्। एष चेतनया युक्तो जीव इत्यभिधीयते॥ (भाग०) इत्याहुः। [छ] मायावादिमते त्रयो हि जीवस्योपाधयः। तत्र सुषुप्तौ बुद्ध्यादिसंस्कारवासितमज्ञानमात्रम् स्वप्ने जाग्रद्वासनामयं लिङ्गशरीरम् जाग्रदवस्थायां सूक्ष्मशरीरसंसृष्टं स्थूलशरीरम् उपाधिरिति तत्तदुपाध्युपलक्षितजाग्रत्स्वप्नसुषुप्तयोऽप्युपाधिशब्देन व्यवह्रियन्ते (वाच०)। तथा च तेषां मायावादिनां मते [१] उपाधिप्रविष्टं वाङ्मनःप्राणकरणग्रामानुप्रविष्टं ब्रह्म जीवः [२] घटावच्छिन्नाकाशवच्छरीरत्रितयावच्छिन्नं चैतन्यम् [३] दर्पणमुखप्रतिबिम्बवत् बुद्धिस्थं चैतन्यप्रतिबिम्बम् [४] साभासाहंकारश्चित्प्रतिबिम्बम् [५] अन्तःकरणोपहितं चैतन्यम् [६] अज्ञानस्य व्यष्टिशक्तिभेदो जीवः स च परमात्मनो अभिन्नश्च इति बोध्यम्। अत्रोच्यते कार्योपाधिरयं जीवः कारणोपाधिरीश्वरः इति (वेदा० प०)। [ज] अनेकान्तवादिनस्तु जीवास्तिकायसंज्ञया परिभाषितः पदार्थविशेष इत्याहुः। [झ] बोधात्मा जीवः (सर्व० सं० पृ० ६७ आर्ह०)। न्यायवैशेषिकनये जीवो देहेन्द्रियार्थादिव्यतिरिक्तः। अत्र सूत्रम् इन्द्रियार्थप्रसिद्धिरिन्द्रियार्थेभ्योऽर्थान्तरस्य हेतुः (वै० ३।१।२) इति। तथा स जीवः परमात्मनः सकाशादतिरिक्तः। अत्र सूत्रम् शास्त्रसामर्थ्याच्च (वै० ३।२।२१)। शास्त्रं च श्रुतिः द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये इत्यादि। तथा द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते। तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति इति (वै० उ० ३।२।२१)। न च तत्त्वमसि श्वेतकेतो ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवति इत्यादिश्रुतीनां का गतिरिति वाच्यम्। तत्त्वमसि इति श्रुतेस्तदभेदेन तदीयत्वप्रतिपादनेनाभेदभावनापरत्वात्।

ब्रह्मविद्ब्रह्मैव इति श्रुतिश्च निर्दुःखत्वादिनेश्वरसाम्यं जीवस्याभिधत्ते न तु तदभेदम् इत्यादि (वै० वि० ३।२।२१) । स च जीवः सुख-दुःखवैचित्र्यान्नानाभूत एव । तद्यथा कश्चिद्रङ्कः कश्चिदाढ्यः कश्चिद-न्यविधः पुनः । अनयैवात्मनानात्वं सिद्ध्यत्यत्र व्यवस्थया ॥ (त० व० आ० श्लो० ९० पृ० १५३) (वै० ३।२।२०) । तथा स जीवः प्रतिशरीरं भिन्नः । अत्र भोगवत्त्वे सति अनवच्छिन्नभोगवद्भिन्नो भिन्न-शब्दार्थः । द्वितीयार्थोऽवच्छेद्यत्वं व्युत्पत्तिवैचित्र्याद्भोगे अनवच्छेद्यत्वे चान्वेति । शरीरपदं तु प्रयोज्यतासंबन्धेन तत्तन्मनोविशिष्टपरम् । तेन एकैकात्मनो जन्मभेदेनावस्थाभेदेन कायव्यूहस्थले च नानाशरीरसत्त्वेपि न क्षतिः । एकस्यैव मनसः पूर्वपूर्वजन्मार्जितधर्माधर्मद्वारा सकलशरीर-प्रयोजकत्वात् । तथा च एकैकात्मा यत्किंचिन्मनोविशिष्टशरीराव-च्छिन्नभोगवत्त्वे सति तादृशशरीरानवच्छिन्नभोगवद्भिन्नः इति वा-क्यार्थः (वाक्य० १ पृ० ५–६) । अथवा एतच्छरीरावच्छिन्न-भोगवान् समानकालिकयोगजधर्माद्यजन्यशरीरावच्छिन्नभोगवद्भिन्नः इति (नील० १ पृ० ११) । तथा स जीवात्मा सर्वत्र सर्वशरीरावयवेषु कार्यस्य ज्ञानादेः उपलम्भाद्विभुः । जीवस्याणुत्वाङ्गीकारे कायव्यूहस्थले योगिनः सुखादिसाक्षात्कारानुपपत्तिरतो विभुत्वमङ्गीकर्तव्यम् (नील० १ पृ० ११) । विभुत्वान्नित्योसौ व्योमवत् (त० भा० प्रमे० पृ० २५) (वै० ३।२।५) । जीवस्यानित्यत्वाङ्गीकारे कृतस्य कर्मणो हानेः अकृतस्याभ्यागमस्य च प्रसङ्गः । अतस्तस्य नित्यत्वमङ्गी-कर्तव्यम् (त० दी० १ पृ० ११) । तथाच तर्कसंग्रहादावुक्तम् जीवः सुखदुःखवैचित्र्यान्नानाभूत एव प्रतिशरीरं भिन्नः विभुर्नित्यश्चेति (त० सं०) (त० भा० पृ० २४) (सि० च० १ पृ० १२) (वै० ३।२।५) (प्र० प्र० प्रमे० पृ० १०) । जीवो विभुः इति सांख्यनैयायिकवैशेषिकपातञ्जलमायावादिवेदान्तिन आहुः । अणुपरि-माणो नानाविधश्च जीव इति रामानुजीयमाध्वादयो वैष्णवाः । अत्र श्रुतिः बालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च । भागो जीवः स विज्ञेयः स चानन्त्याय कल्पते ॥ इति । शङ्खस्मृतिरपि बालाग्रशतशो भागः

कल्पितस्तु सहस्रधा । तस्यापि शतशो भागो जीवः सूक्ष्म उदाहृतः॥
इति (वाच०) । मध्यमपरिमाणरूपो जीव इति माध्यमिकबौद्धाः ।
तत्रापि देहपरिमाणरूपो जीव इत्यार्हताः । अत्र जीवस्य विभुत्वं मन्य-
माना नैयायिकाः समुत्तिष्ठन्ते । तथा हि जीवस्य परमाणुरूपत्वाङ्गीकारे
जीवगतज्ञानादिप्रत्यक्षानुपपत्तिः । सर्वशरीरव्यापिसुखाद्यनुपलब्धिप्रसङ्गश्च ।
योगिनो नानाशरीरावच्छेदेन सुखाद्यनुपलब्धिप्रसङ्गश्च । मध्यमपरिमाण-
रूपत्वाङ्गीकारे च अनित्यत्वापत्त्या कृतहानाकृताभ्यागमयोः प्रसङ्ग
इति जीवस्य विभुत्वमवश्यमङ्गीकर्तव्यमिति न्यायग्रन्थतात्पर्यम् (सि०
च० १ पृ० १२) (वाक्य० १ पृ० ५) (नील० १ पृ० ११)।
जीव एक एव न तु नाना इति मायावादिवेदान्त्येकदेशिन आहुः ।
एतन्मते अविद्याप्रतिबिम्बो जीव इति मन्तव्यम् । अनेकजीववादिमा-
यावादिमते तु अन्तःकरणप्रतिबिम्बः स च जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिरूपावस्था-
त्रयवान् इति विवेकः (वाच०)। वैशेषिकसिद्धान्ते जीवात्मनि चतुर्दश
गुणा वर्तन्ते । ते च संख्या परिमाणम् पृथक्त्वम् संयोगः विभागः बुद्धिः
सुखम् दुःखम् इच्छा द्वेषः प्रयत्नः धर्मः अधर्मः भावनाख्यसंस्कारश्चेति
(त० भा० प्रमे० पृ० ३१) (भा० प० श्लो० ३२–३३)।
तत्र बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्ना द्विक्षणावस्थायिनस्तृतीयक्षणे नश्यन्ति ।
अत्रायं नियमः योग्यविभुविशेषगुणानां स्वद्वितीयक्षणोत्पन्नगुणनाश्यत्वम्
इति (त० कौ० गु० पृ० १९) (मु०)। तत्र संख्यादिपञ्चकं
तु आत्मनो द्रव्यत्वेन सिद्धम् । आत्मैकत्वपरिमाणे बुद्ध्यादयः प्रयत्ना-
न्ताश्च प्रत्यक्षसिद्धाः । तत्रात्मैकत्वपरिमाणे न प्रत्यक्षयोग्ये इति टीकाकृत
आहुः (प० मा०) (मु०)। २ जीविकाख्या वृत्तिर्जीव इति
काव्यज्ञा वदन्ति (वाच०)।